

ANDREA MORENO MARTÍN, ÀNGELA MUÑOZ BALLESTER

ARQUEOLOGIA DE LA MEMÒRIA: ELS REFUGIS ANTIAERIS A LA CIUTAT DE VALÈNCIA

La Guerra Civil ha dejado muchos testimonios. Disponemos de fuentes escritas, materiales y, de momento, incluso orales para su estudio. Sin embargo, el valor que se da a estas fuentes varía dependiendo de factores que a menudo tienen poco que ver con el rigor científico y mucho con consideraciones de tipo político. Al hilo del debate actual sobre la memoria histórica y el papel de la arqueología y la gestión patrimonial en su construcción, consideramos necesario que, además de los historiadores, también los arqueólogos pidamos voz y voto. El interés de este artículo es analizar los refugios antiaéreos que todavía se encuentran en la ciudad de Valencia para rescatar su valor patrimonial y su importancia en la preservación de la memoria. Estas construcciones fueron clave en la defensa pasiva de la ciudad y, por tanto, devienen elementos indispensables para conocer la realidad de los bombardeos contra la población civil y la intensidad de la Guerra en la retaguardia.

Palabras clave: arqueología de la memoria, Guerra Civil española, Valencia, refugios antiaéreos, patrimonio.

ARCHAEOLOGY OF MEMORY: THE VALENCIA AIR-RAID SHELTERS

The Spanish Civil War has left many testimonies: written sources, materials remains and, for the moment, while the witnesses still live, even oral reports. However, the value given to these sources varies depending on factors that often have little to do with scientific precision and much to do with political considerations. In line with the current debate about historic memory and the role of archaeology and heritage management in its construction, we deem it necessary that archaeologists, as well as historians, ask to take part. The aim of this paper is to analyze air-raid shelters that still exist in the city of Valencia to reclaim their heritage value and their importance in preserving memory. These buildings were the key to the passive defense of the city and, therefore, are indispensable to understanding the reality of the bombing against the civilian population and the intensity of the war in the rear.

Key words: archaeology of memory, Spanish Civil War, Valencia, air-raid shelters, heritage.

Els conflictes bèl·lics són una de les fites sociopolítiques que han marcat la història de la humanitat des de la protohistòria fins al món actual. Ens centrarem ací en fets que van tenir lloc a Europa en la primera meitat del s.XX, i han marcat amb força la nostra personalitat i memòria col·lectiva. En concret, tractarem aquell que més ens afecta com a poble: la Guerra Civil (1936-1939), les conseqüències de la qual han condicionat la nostra història posterior. No pretenem, però, analitzar els seus episodis i desenvolupament,

sinó valorar les restes que encara avui trobem a la ciutat de València per tal de rescatar el seu valor en la preservació de la nostra memòria i la nostra Història.

La Guerra Civil ha deixat nombrosos testimonis, i historiadors i arqueòlegs disposem de fonts escrites, materials i, de moment, fins i tot orals per al seu estudi. Tanmateix, el valor donat a aquestes fonts varia depenent de factors que, sovint, poc tenen a veure amb el rigor científic i molt amb consideracions de tipus polític.

Al fil del debat, actualment tan viu, sobre la memòria històrica i el paper de l'arqueologia i la gestió patrimonial en la construcció d'aquesta, ens sembla necessari que, a més dels historiadors, també els arqueòlegs demanem veu i vot. La metodologia de la nostra disciplina desenvolupa tant l'estudi i la gestió com la difusió de les restes materials del passat, i açò també inclou el que alguns han denominat el *passat contemporani* (Buchli i Lucas 2001). Afortunadament, aquesta corrent ja està en marxa; de fet, alguns autors ja han encunyat etiquetes com l'Arqueologia de la Guerra Civil Espanyola (González Ruibal 2007; Gassiot *et al.* 2009). La nostra intenció és vincular arqueologia i memòria, analitzant els refugis antiaeris, que romanen a la ciutat de València, per donar-los la importància que tenen com a record però també, i sobretot, com a font històrica fonamental.

Aquest text pretén ser una continuació dels treballs sobre aquest tema desenvolupats fa ja alguns anys per les autores (Moreno *et al.* 2001; Moreno *et al.* 2001-02; Muñoz *et al.* 2005). Val la pena destacar, perquè constitueix la base del present article, el primer d'aquests, producte d'un treball de camp i una recerca arxivística i bibliogràfica que en el moment de la seua realització, l'any 2001, va resultar una tasca complicada ja que no existien la majoria d'estudis i publicacions que actualment es dediquen a la matèria. La comprovació de què durant els últims deu anys s'han realitzat grans avanços en la investigació i catalogació de les restes de la Guerra Civil, i en particular d'aquelles localitzades al País Valencià i la ciutat de València, ha estat un factor que ens ha animat a reprendre el tema. Sense dubte, el interès que avui desperta l'arqueologia bèl·lica és un pas fonamental cap a l'estudi i la conservació d'aquests vestigis històrics.

El present article s'estructura partint d'una introducció al context i les circumstàncies que generen la construcció dels refugis i que els confereixen un valor afegit per al coneixement del passat. A continuació es refereixen les característiques tècniques dels mateixos i es presenta una relació de les restes de les que tenim constància. Finalment, conclourem reprenent el debat, el qual pensem no s'ha d'adreçar al maniqueu plantejament de conservar o destruir, sinó a valorar la potencialitat de conservació d'aquests espais. Com que tractem únicament el marc urbà de València, obviarem, per qüestions formals i d'espai, altres restes, igualment destacades, que existeixen a la ciutat i els seus voltants (aeròdroms, trinxeres, búnquers, línia defensiva El Puig-Carasoles, etc.). Els refugis representen un element clau per a

l'estudi de la Guerra Civil i especialment de la rereguarda, on la majoria de la població va viure la guerra en primera persona. A més el seu estudi té un interès afegit, doncs la Guerra Civil amb bombardejos i refugis va iniciar una nova concepció de com es feia la guerra.

ESPAIS DE GUERRA A VALÈNCIA: REFUGIS I BOMBARDEJOS

En novembre de 1936 el govern de la República es va traslladar a València, on va romandre fins octubre de 1937. Amb les institucions de la República van arribar a la ciutat un gran nombre de polítics, funcionaris, brigadistes, diplomàtics, periodistes, intel·lectuals, etc. A més, la caiguda de zones republicanes va fer de València destí obligat de les poblacions desplaçades. I en conseqüència, l'evolució de la guerra la va convertir en un punt neuràlgic de comunicacions i en base logística clau per al bàndol republicà (AA.VV. 2008; Girona i Navarro 2009).

La capitalitat republicana va canviar la imatge de la ciutat, convertida en blanc dels atacs de l'exèrcit sublevat. La calma tensa experimentada fins aleshores, que feia que la guerra fos per als i les valencianes una realitat llunyana, va ser substituïda per la inseguretat i la por permanent en esdevenir València escenari principal d'una guerra que es manifestava amb tota la seua crueltat. Els atacs des de l'aire i des de la mar se succeïren des d'aleshores de forma incessant, i la ciutat es va veure afectada pel canvi polític, social i cultural però també per la devastació de les bombes sobre carrers i edificis. La guerra va provocar una brusca parada en el desenvolupament urbanístic, però els continus bombardejos van generar una important construcció civil de defensa. L'activitat constructiva fou constant i intensa des de finals de 1936 fins a març de 1939. I és per això que un estudi arqueològic, històric i arquitectònic de València no pot obviar que la ciutat va experimentar un canvi dràstic en la seua fisonomia a causa de les bombes, tal i com recullen algunes obres sobre història arquitectònica de la ciutat (AA.VV. 1986; Peñín 1998: 154-155; Taberner 2001: 58-61).

UNA RESPOSTA MODERNA A UNA GUERRA MODERNA

Al 1937, en previsió d'una guerra llarga i costosa, el bàndol rebel va començar a dissenyar noves estratègies ofensives entre les que destaquen els atacs a la població

civil amb l'objectiu de sembrar el terror i minar la moral de la resistència. La col·laboració d'Itàlia i d'Alemanya va ser crucial, i la internacionalització del conflicte va convertir la Guerra Civil en laboratori dels assajos de noves tècniques militars que implicaven directament en el combat a la població civil i que, perfeccionades, serien utilitzades durant la II Guerra Mundial (Infiesta 1998; Infiesta i Coll 2000). Així, les imatges d'una Europa en ruïnes tenen un clar antecedent a les ciutats republicanes destruïdes pels bombardejos. L'aviació feixista va experimentar mètodes de massacrar la població en els conflictes bèl·lics que fins el moment cap exèrcit havia gosat utilitzar. La rereguarda va deixar de ser l'espai serè que era en anteriors conflictes, on la població sofria la destrucció d'infraestructures, la fam i les malalties però mai els atacs i els enfrontaments directes amb els exèrcits (fig. 1).

València va ser, de fet, la primera ciutat espanyola atacada pels bombarders «S79» de Mussolini, que descarregaven milers de bombes convencionals i incendiàries. Aquests avions serien els encarregats d'iniciar el terrible bombardeig de Guernica en 1937, en el que seria el primer atac massiu de la història contra un objectiu civil. La combinació de bombes convencionals i incendiàries causava una gran devastació a les ciutats i afectava especialment a la població civil (Mainar 2007). Aquests fets mostren fins a quin punt les ciutats espanyoles, i sobretot les del litoral mediterrani, van viure el terror de la modernitat convertida en guerra. Els atacs successius van sembrar el pànic i la desesperança en la rereguarda. El principal objectiu dels bombardejos va ser la població civil, i aquesta és la clau per entendre el canvi experimentat en les pràctiques bèl·liques a partir de la Guerra Civil.

Però la plasmació d'aquest canvi no es limita a les tàctiques ofensives. La resposta de la població posa també de manifest aquesta transformació. El protagonisme dels exèrcits i soldats dona pas a la participació, forçada, de la ciutadania en la guerra. Testimonis d'aquesta participació són, entre altres, els refugis antiaeris, restes d'una resposta civil moderna a una guerra moderna. Davant la virulència dels atacs, la reacció, lluny del que es podria pensar, no és el caos i la desorganització. No és tampoc la improvisació. La resposta per part de la població civil havia de ser equivalent a la força dels atacs, i això és el que posen de manifest les complexes xarxes de defensa posades en marxa i els refugis antiaeris, la construcció dels quals estava perfecta i acuradament planificada, atenent a uns requisits arquitectònics i tècnics concrets i ben definits. La societat organitza la defensa passiva i és

capaç de construir i habilitar una xarxa de refugis i un sistema d'alarma com mai s'havia fet. De fet, fora del territori espanyol, les restes més antigues d'una defensa civil organitzada, conservades i musealitzades, són la Ruta del Terror de Berlín, de la II Guerra Mundial. Per tant, la importància de l'estudi i conservació dels refugis radica, entre altres, en el fet que són les primeres restes d'una societat civil organitzada fent front a una guerra que la va convertir en protagonista.

GUERRA I REVOLUCIÓ A LA CIUTAT: L'ORGANITZACIÓ D'UNA XARXA DE DEFENSA PASSIVA

Durant els primers mesos de la guerra, València no va patir cap bombardeig. Tanmateix, s'havien pres mesures preventives, com l'estudi i selecció d'espais que podien servir per protegir la població, i s'havien habilitat una sèrie de refugis. Un cop instal·lat el govern a la ciutat, i a mesura que la guerra s'anava sentint més intensament, van augmentar els esforços de protecció i particularment la construcció de nous refugis. El principal organisme de defensa va ser la Junta de Defensa Passiva de València, encarregada de coordinar la construcció de refugis, de decidir-ne la ubicació, d'establir-ne les normes, etc. Es finançava amb una quota mensual pagada pels veïns: cada veí amb família pagava dues pessetes; les empreses i comerços pagaven una quantitat que depenia del negoci i del nombre de treballadors (Fragua Social 27/10/1937). Els refugis van suposar una inversió global de 8.500.000 pessetes (Abad 1987). Els testimonis d'aquesta organització defensiva posen de manifest el grau d'eficàcia i sistematització que va assolir la defensa passiva a la rereguarda republicana.

Les constructores més habituals foren les integrades als sindicats CNT i UGT. Per ser aprovats, els projectes s'havien de presentar a l'Ajuntament i havien d'incloure una memòria tècnica i els corresponents plànols a escala de planta, alçat i seccions. Era requisit que els refugis disposessin d'instal·lació elèctrica i sistemes de ventilació, i en ocasions s'inclouïa també la pintura. La majoria de projectes, segons la documentació de l'Arxiu Municipal de València, van ser realitzats i supervisats per arquitectes llicenciats. La creixent intensitat dels bombardejos va fer que, sobretot en 1938, grups de veïns presentaren directament projectes per construir o habilitar refugis als soterranis o les proximitats de les seues cases. Els projectes sense

Fig. 1. Dalt: cartell d'Alcaraz: "¡Hagamos Valencia inexpugnable! Brigadas de fortificación" i cartell de Parrilla "Camaradas de la retaguardia más refugios y evitaremos nuevas víctimas" (Font: arxiu Universitat de València CPC). Sota: bombardeig sobre l'Estació del Nord a València (Font: Ufficio Storico della Aeronautica Militare); vista lateral en terra d'un HE-45 del grup 6-G-15 de l'aviació nacional i vista lateral en vol d'un HE-45 (Pavo) durant la Guerra Civil Espanyola (Font: Enciclopedia Ilustrada de la Aviación 1982).

el vist i plau d'un arquitecte eren rebutjats per la Junta de Defensa, tal i com reflecteixen els documents de l'Arxiu. Sovint els refugis van tardar molt en acabar-se, degut a un sistema de construcció calculada i conscient del paper que havien de complir. Estem davant d'una construcció portada a terme de forma rigorosa i amb un alt nivell tècnic, que segueix pautes i models constructius. La reiteració dels bombardejos, però, va provocar queixes per la

lentitud de les obres, que la Junta justificava per motius tècnics. Va haver també protestes dels veïns dels barris obrers i perifèrics, perquè els refugis es concentraven al centre urbà (Fragua Social 28/02/1937).

La construcció dels refugis es va trobar amb una altra dificultat: la mà d'obra. El nombre d'operaris variava depenent de les circumstàncies constructives. Els moments d'excavació de la terra eren, per exemple, els de major

contractació. Els contractes laborals normalment no sobrepassaven la setmana de duració, com indiquen les nòmines consultades a l'Arxiu. Molts operaris no eren obrers qualificats, ja que la ciutat havia quedat despoblada d'homes joves, majoritàriament dedicats a la construcció, que havien partit al front, i s'hi va haver de contractar homes de major edat i amb poca experiència. En alguns casos es va recórrer també a la col·laboració i la mà d'obra femenina. Es té constància en 1938 de constants crides d'obrers. La Delegació d'Obres i Fortificacions de València, per exemple, va demanar a la ciutat de Cullera homes per suplir la manca de mà d'obra i material de construcció (Muñoz *et al.* 2005). Aquests factors van contribuir a endarrerir el treball.

LA SINGULARITAT DELS REFUGIS DE VALÈNCIA

Protegir a la població de les bombes no era una tasca fàcil, sobretot tenint en compte la intensitat dels bombardejos i la potència de l'armament utilitzat. La funció bàsica del refugi era esmorteir l'impacte dels projectils. Les tècniques i els materials més innovadors es van posar al servei d'aquest objectiu i el resultat és visible encara als nostres dies: un dels trets definitoris de l'arquitectura de defensa civil de València, en comparació amb la d'altres ciutats, és la seua resistència. Diversos factors van contribuir a la consecució d'aquest resultat: els coneixements i l'experiència d'arquitectes de renom i la important indústria del ciment i la siderúrgia de Sagunt, clau en el subministrament dels materials necessaris.

Els refugis de València estaven preparats per suportar el impacte de bombes de fins 200 kg, per això les lloses de coberta i fundació eren construïdes amb materials tan resistents. Per reforçar la protecció es construïa una sòlida coberta, dues o més fileres de cel·les que s'omplien d'arena i en ocasions d'algues. A la part inferior d'aquesta coberta es col·locava una llosa de formigó armat de 70 cm d'espessor com a mínim i que podia arribar a ser de 150 cm. Segons les excavacions realitzades i els projectes de construcció disponibles, es constata que, a banda de formigó, ferro, arena i algues, també es van utilitzar altres materials com maons (de 5, 4 i 2 cm d'altura), algeps, enrajolat, ciment pòrtland, fusta, grava de mar i de riu, alum recuit, remats per a les voreres, vernís i cola de conill. Respecte de l'arena utilitzada, se sap que era transportada tant des de la mar com des del riu. Aquest material està documentat als arxius, però no passa el mateix amb les algues, que no apareixen als projectes però sí

que s'han trobat *in situ*, junt a l'arena, en els refugis excavats. El fet que no conste als arxius pot implicar que no era un material utilitzat expressament per enfortir la cobertura dels refugis sinó que eren portades de forma involuntària, mesclades amb l'arena (Moreno *et al.* 2001).

Des del punt de vista constructiu aquestes eren les parts comunes, però l'estructura interna podia variar. El model que trobem a València és el cel·lular o l'integral de planta quadrada o rectangular, amb accessos laterals en paral·lel. Hi ha refugis amb galeries paral·leles que formen voltes, naus normalment de 2,40 m d'altura i 2 m d'amplària. L'exemple més generalitzat consta de dues naus, però n'hi ha també d'una, de tres i fins i tot de cinc. Les naus estaven comunicades per passadissos transversals, el nombre dels quals varia depenent de la grandària del refugi. Hi ha també refugis sense voltes, amb la llosa de protecció sobre grans pilars quadrangulars. Així doncs, podem parlar de diferents tipus de refugi, i aquesta tipologia s'amplia més enllà dels elements constructius doncs també diferencia ubicació (superfície i subsòl), destinataris (escolar, institucional, empreses) i règim de propietat (particular, comunitat de veïns o col·lectiu, públic).

Una de les característiques tècniques indispensables per a la seguretat del refugi era l'existència de dues eixides el més allunyades possible l'una de l'altra. No obstant, hi ha casos de refugis amb tres entrades. Un altre tret característic dels refugis valencians és que eren totalment subterranis, de forma que els accessos eren rampes prolongades o escales empinades. El sistema de ventilació per motor era també una exigència i els aparells i els detalls de muntatge, tècnics i de funcionament anaven especificats als projectes. Molts refugis disposaven de serveis, amb pous d'absorció i desaigües, d'un sistema d'electricitat i d'acabats amb pintura. Tot i que en molts casos no s'han conservat, als refugis s'hi construïen bancs correguts laterals, de fusta i taulellets o simplement de formigó, generalment de 35 x 35 cm.

L'estructura i les tècniques constructives dels refugis no presenten uniformitat a tot el territori republicà, en part per l'existència de múltiples organismes encarregats de la defensa passiva. La uniformitat tampoc es dona al País Valencià; les construccions que trobem per exemple a Alcoi no tenen res a veure amb les de València (Molina y Francés 1989). Els refugis de Barcelona també tenen una estructura diferent (Pujadó 1998 i 2008). A Madrid, a més, hi ha refugis antigàs, dotats de càmeres per a desimpregnació, portes metàl·liques amb tancament a pressió i altres elements que garantien l'estanquitat

(Castellano 2008). Generalment es tracta de refugis de menor resistència que els de València, preparats per suportar bombes de fins a 100 kg.

A les dificultats tècniques de la construcció s'ha d'afegir l'elevat cost dels refugis de nova planta. El cost d'un d'aquests refugis era equivalent al de varis refugis antime-tralla, habilitacions de soterranis amb entrada en zig-zag per protegir de l'eventual penetració de metralla, que tenien igualment sistemes de ventilació i electricitat i als quals s'accedia normalment per tres entrades. Els refugis antiaeris, pel tipus d'accés, acomplien també aquesta funció.

Pel que respecta a la capacitat, la ràtio òptima s'estimava en 1m²/persona (Vera Deleito 2000: 327). En la pràctica, però, aquesta proporció no era real, ja que l'escassetesa d'espai i el nombre limitat de refugis obligava a construir en base al càlcul de 0,5m²/persona. Segons els testimonis de l'època ni tan sols aquest límit era respectat, donada la urgència que provocaven els atacs. Als refugis escolars, segons els Arxius, per cada m² hi cabien cinc xiquets.

Un detall interessant és la senyalització dels refugis. Com que eren soterranis i estaven ocults era necessari anunciar la seua existència i ubicació a l'exterior, a la mateixa façana del refugi o a les parets limítrofs. La paraula REFUGIO, en grans lletres majúscules i moderna tipografia, estil Art Déco, constituïa un adequat indicador que difícilment passava inadvertit. Les lletres es col·locaven generalment en relleu i en horitzontal, i anaven acompanyades en ocasions de fletxes per indicar els accessos (fig. 2). Aquests rètols formen part de l'univers artístic d'entreguerres, i destaquen pel grafisme, les formes i la innovació que suposaven. Sense dubte van passar a formar part de l'imaginari col·lectiu; fins i tot els més menuts els reconeixien (fig. 3). Aquesta senyalització avui convertida en icona es conserva com si no hagués passat el temps a alguns carrers de València.

Per completar el sistema de defensa i articular la resposta ofensiva antiaèria, la Junta de Defensa i la DECA (Defensa Especial contra Aeronaus) van establir un sistema d'alerta que permetia sentir amb antelació l'arribada dels avions enemics. Quan des d'un punt de vigilància es detectava l'arribada de bombarders s'avisava al comandament central d'observació antiaèria, situat sobre el Micalet, i es donava l'alarma que activava la resposta de les bateries antiaèries, feia sonar les sirenes i alertava del perill imminent perquè la població es pogués dirigir als refugis (Vera Deleito 2000: 340-341, figures pàgines 335 i 336-337). Les sirenes tornaven a sonar per indicar que el

perill havia passat, la gent podia abandonar els refugis i tornar a casa, a esperar el proper avís. A la ciutat de València hi havia un total de 25 sirenes, de les quals només en queda una, col·locada sobre un edifici del carrer Martínez Aloy (Aragó *et al.* 2007: fotos pàgina 244).

CATALOGACIÓ DELS REFUGIS DE LA CIUTAT

Saber amb certesa el nombre de refugis antiaeris construïts a València i la seua ubicació resulta difícil. Algunes dades varien depenent de les fonts, i això explica que la relació de refugis referida als diversos treballs i publicacions sobre el tema presente variacions (Levante 23/02/1939; Fragua Social 11/02/1937; Bellver 1987; Vera Deleito 2000; Moreno *et al.* 2001; Taberner 2005)¹. A més, la veracitat de les dades no és absoluta per la manca de documentació, ja que la guerra va impedir l'adequada conservació. Hem pogut comprovar també l'existència de refugis il·legals, moltes vegades denunciats pels veïns, que demanaven la legalització de l'obra una vegada construïda, per la qual cosa suposem una més que possible ocultació de dades. Un exemple pot ser el refugi del carrer Vall de Crist, que aparegué fortuïtament en 2001 a unes obres sense que estigués prèviament catalogat a cap lloc, i que visitarem mentre era excavat amb metodologia arqueològica. En aquest sentit, alguns refugis que es recorden o que actualment podem contemplar no estan documentats, així com també hi ha projectes que se sap que no es van arribar a construir. D'altra banda, a l'hora de situar els refugis s'afegeix la dificultat del canvi de nom dels carrers que tingué lloc a la República i la dictadura, així com el ball dels números dels immobles.

La relació de refugis que presentem en l'Apèndix s'ha elaborat a partir de la documentació dels Arxius Municipals i el treball personal previ (Moreno *et al.* 2001). Aquest llistat no pretén, ni molt menys, ser definitiu, ja que com hem vist, tota catalogació dels refugis de València, ara per ara, resulta imprecisa. La finalitat de publicar aquesta relació és contribuir a la recerca, proporcionant dades per a investigacions futures. Hem tractat d'actualitzar el nom dels carrers per facilitar la localització dels refugis: els noms actuals estan en cursiva i a la dreta. D'alguns carrers, però, no hem pogut saber el nom actual. A més, els projectes dels grups escolars, dels ministeris i demés institucions, sovint no indicaven el carrer on estaven situats. Per últim, ha estat impossible saber la ubicació dels refugis del final del llistat indicats amb un punt negre, doncs únicament eren enumerats a l'Arxiu.

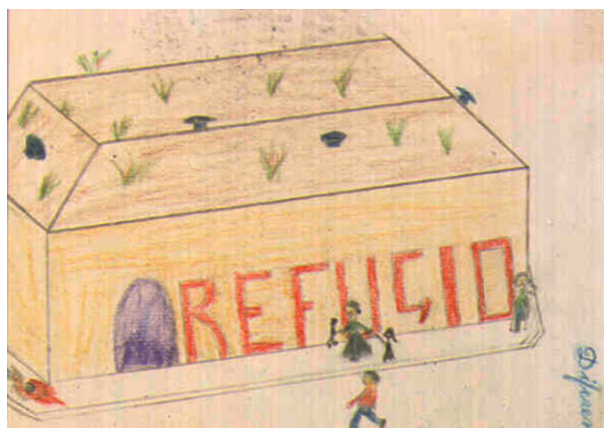

Fig. 2. Refugi carrer Alt-Ripalda amb detall de la fletxa assenyalant l'entrada; (Sota) entrada tapiada del refugi del carrer Serrans; (dalt-dreta) refugi desenterrat gener 2011 a la Gran Via Marqués del Túria, entre els carrers Comte Salvatierra i Jorge Juan, detall de l'entrada; (sota) detall del nefast estat de conservació de la façana i el rètol original del refugi del carrer de L'Espasa (Fotos: Hèctor Juan, a data de gener de 2011).

CONTRA L'OBLIT I EL SILENCI... EL PATRIMONI COM A FOCUS DE REFLEXIÓ

En passejar pel centre de la ciutat sovint crida l'atenció que testimonis materials com els refugis esdevenen pràcticament invisibles als vianants, no per la manca d'indicacions, que en molts casos encara són els

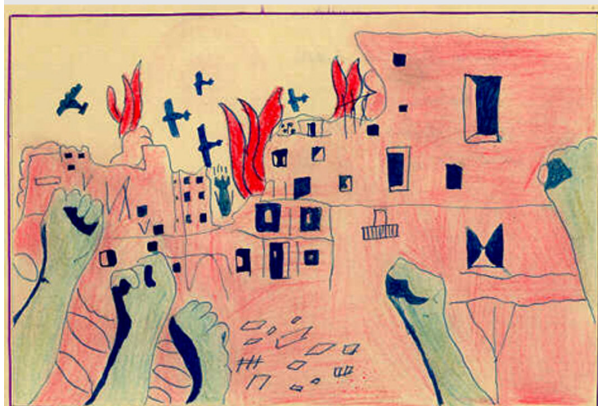
rètols originals, sinó perquè, sincerament, mai ens han ensenyat a apreciar-los; diríem més, a veure'ls. Si les parets d'aquests refugis parlaren, ens contarien qui són, què va ocórrer i com. No obstant, açò mai es materialitzarà i, per tant, cal buscar mitjans i mètodes per deconstruir i reconstruir el nostre passat més immediat. Tanmateix, però, no hem de pensar en el retorn dels anomenats

> F. Pozo, gener 1938, 13 anys, Curs 3er B, (València).

> Abel Puche, gener 1938, 14 anys, Institut "Blasco Ybañez" (València).

> Juan Aparicio Alonso, 12 anys, Escola-Llar Antella (València).

> Gaspar Romero, 11 anys, 1er any Curs B (València).

Fig. 3. Dibuixos de nens valencians representant els bombardejos, els refugis i l'estat de guerra a la ciutat de València (Font: They Still Draw Pictures, Mandeville Special Collections Library, University of California, San Diego).

'fantasmes del passat' sinó proposar que únicament entenent i digerint aquest passat serem capaços de madurar com a ciutadans i ciutadanes, i per tant, com a societat.

És ací on juga un paper essencial l'estudi, la gestió i la difusió d'aquestes restes i dels paisatges i contextos on s'hi desenvoluparen. Caldria deixar de banda la càrrega política i plantejar la gestió d'aquestes restes lluny de la sentimentalitat, com es fa amb qualsevol altra dins del marc patrimonial, per antiga o espectacular que fos. En el cas concret del refugi antiaeris cal recordar que no estem davant d'un escenari vinculat a cap dels dos bàndols, sinó d'una construcció que ofería protecció a la població civil. El refugi, per tant, formava part de la quotidianitat d'aquelles persones que feien vida a la València de la guerra i la rereguarda. En aquest sentit, aquestes construccions són un indubtable objecte de

valor històric i cultural en ser evocadors d'una època i d'un context històric concret, que com ja hem destacat és pioner i singular en sí mateix.

Els refugis ens parlen de la 'Història' amb majúscules (la guerra, la conjuntura sociopolítica, etc.), però també parlen de la 'història' de la gent, del seu dia a dia. Es podria argumentar que no tenen un valor artístic ni monumental que els etiquete com a obra d'art, però el patrimoni bèl·lic és part de la nostra història i, com a tal, deuria ser tractat com qualsevol altra resta. Arreu de la geografia espanyola podem trobar patrimoni de distintes èpoques relacionat amb la guerra: muralles, fortificacions o castells, entre d'altres, i una legislació que les protegeix. Aleshores, per què no passa el mateix amb el patrimoni rebut de la més recent de les nostres guerres?

L'objectiu d'aquesta reflexió final és avaluar críticament l'oblit i la marginació d'aquests testimonis materials de la Guerra Civil a la ciutat de València, en un modest intent per donar major difusió i avivar el debat sobre aquesta situació. La principal raó que argumenta el seu estudi i gestió és, com ja hem destacat, el seu valor històric com part fonamental del passat del nostre país. Però, a més, hi ha d'altres premisses que es deuen considerar per a la seua conservació.

Els refugis antiaeris foren pioners respecte a la resta d'Europa, prenent-se com a exemple de defensa civil a la II Guerra Mundial. No són simples soterranis o amagatalls sinó que segueixen pautes i models constructius fruit d'una estratègia d'organització i defensa ben estructurada. Així mateix, són el principal testimoni de protecció de la població civil durant els bombardejos i del seu estudi es dedueix la intensitat d'aquests. La seua perduració és prova de la seua resistència i singularitat. La Guerra Civil és una fita dintre de la 'guerra moderna', entenent aquesta com a guerra mecanitzada. Els avions i els bombardejos tingueren un paper molt destacat al seu desenvolupament i resolució; i és aquesta raó, entre d'altres, la que els converteix, juntament amb els refugis, en símbols essencials d'aquesta conjuntura històrica. Per una altra banda, representen l'esforç col·lectiu i la solidaritat popular donant pas a una important transformació social durant els moments més difícils de la guerra. Aquests testimonis, junt a les trinxeres, els búnquers, les bateries, etc. són fonts excel·lents i complementàries de les fonts escrites i orals per a l'estudi tant de l'estratègia militar com del desenvolupament del conflicte. Però, sobretot, no podem oblidar que fou en aquests escenaris on es decidí el futur del nostre país, fa poc més de mig segle.

OBLIT PATRIMONIAL I INSTITUCIONAL

La UNESCO considera "patrimoni cultural" els conjunts, grups de construccions, aïllades o reunides, l'arquitectura, unitat i integració en el paisatge dels quals els aporte un valor universal excepcional des del punt de vista de la història. Pensem que els refugis compten amb aquesta forta càrrega històrica, la qual els concedeix plens drets per ser considerats patrimoni i ser estudiats i conservats adientment. És cert que aquestes restes també són testimonis de drames i records de sofriment, però aquest no és un motiu per marginar-les. Sovint és en aquesta qüestió on s'arrela la problemàtica sobre el valor

històric del patrimoni contemporani, però la cronologia no és, ni ha de ser, un entrebanc per a l'estatus dels béns patrimonials.

Tot i que a partir de la democratització el concepte de 'Patrimoni Històric' s'ha anat ampliant, incloent els Béns Culturals materials i immaterials de diversos tipus (artístics, històrics, arqueològics, paleontològics, científics), i que la legislació internacional (UNESCO, Carta de Cracòvia 2000, etc.) compila principis per a la conservació i restauració de tota mena de patrimoni construït, el patrimoni de la Guerra Civil, en general, roman menyspreat. Potser la seua proximitat temporal i el fet que aquest conflicte siga un dels més estudiats juguen en contra seu. La *Ley del Patrimonio Histórico Español* (LPHE) no contempla ni protegeix explícitament aquest patrimoni. Fent una relectura de la llei, però, podria entendre's aquest com a patrimoni arqueològic, perquè sovint es troba al subsòl, i per tant podria ser inclòs amb la resta de béns susceptibles de ser estudiats amb metodologia arqueològica (independentment de la seua antiguitat), o bé entendre'l com a part dels anomenats *conjunto* o *sitio histórico* (Art. 14-15 LPHE).

Respecte a la legislació pròpia del País Valencià: Llei 4/1998 del Patrimoni Cultural Valencià (LPCV), cal remarcar que tampoc recull explícitament el patrimoni construït de la Guerra. I malgrat modificacions posteriors i més recents, com la Llei 7/2004, no s'hi percep cap sensibilitat ni interès pel patrimoni construït durant la Guerra Civil. En aquesta darrera modificació, sí és palesa la matisació entre els Béns d'Interès Cultural i el Béns de Rellevància Local, i les importants diferències que comporten respecte a la seua protecció, catalogació i conservació com seguidament veurem.

La més recent llei de Memòria Històrica (LMH 52/2007) sí que estableix un protocol d'actuació respecte a *quienes padecieron persecución o violencia, por razones políticas, ideológicas, o de creencia religiosa, durante la Guerra Civil y la Dictadura*, però també hi manca qualsevol referència als refugis i altres béns immobles vinculats amb el patrimoni bèl·lic associat al conflicte, més enllà d'una genèrica proposta de col·laboració entre govern i comunitats autònomes per a la *elaboración de un catálogo de vestigios relativos a la Guerra Civil y la Dictadura* (Art. 15). No obstant, és raonable pensar que d'alguna manera els bombardejos sobre la rereguarda foren una indiscriminada i massiva represàlia contra els ciutadans, encara que en un context de guerra, i per tant aquests espais també deuen ser contemplats.

La política duta a terme respecte al recordatori de la Guerra Civil resulta contradictòria, especialment respecte al béns immobles, doncs és freqüent trobar monuments que contínuament ens recorden la guerra des del punt de vista ideològic. Nosaltres defensem però que cal abordar aquest tema amb treball de camp, reflexivitat i descripció densa, a semblança del procés etnogràfic. Per què no tractar aquest recordatori des d'una òptica social, política, econòmica, geogràfica i, en definitiva, històrica, utilitzant el context i les fonts originals, que encara sobreviuen, per al seu estudi? Al cap i a la fi, el que proposem, com ja han fet altres autors, és un tractament científic i no polític, com el que es fa amb qualsevol resta: *Desde la óptica de un tratamiento científico-patrimonial [...] el legado patrimonial de una guerra es único y no se debe fragmentar ni es posible excluir de él una parte significativa. Ésta es la primera regla de cualquier enfoque científico-técnico de la cuestión. La segunda regla, válida y respetada en toda Europa, es la incuestionabilidad de los restos del pasado bélico reciente como parte integrante y fundamental del patrimonio. [...] una última regla que nadie debería olvidar y es que aquello que requiere ser extraído del subsuelo con fines científicos sólo puede ser recuperado utilizando la metodología arqueológica* (Santacana et al. 2003).

Des dels anys 80 vegem que aquest tipus de patrimoni ha començat a ser tractat de forma diferent a alguns països europeus, pel que fa als esdeveniments de la I i II Guerra Mundial, on s'ha realitzat una nova museografia a l'aire lliure i sense exaltació política. Amb la recuperació d'aquests escenaris originals es permet l'estudi històric i la divulgació. Bons exemples són el Museu dels Camps de Flandes, el Museu Memorial de la Batalla de Normandia, la Ruta del Terror de Berlín o els camps de concentració nazis.

Pel que fa a l'Estat espanyol, comencen a materialitzar-se alguns projectes i propostes de conservació, però de moment no existeix cap protocol d'actuació ni organisme de gestió, a semblança del que ha aprovat la Generalitat de Catalunya en el cas de les fosses amb restes de represaliats (Llei 10/2009). A Catalunya, col·lectius interessats també han gestionat la conservació del camp de l'Ebre i la musealització del refugi a la placeta Macià de Sant Adrià del Besòs, del refugi 307 i del de la Plaça del Diamant a Barcelona. Cartagena, Almeria o Albacete també compten amb un refugi-museu. Al País Valencià tenim els exemples musealitzats del refugi del mercat de Cullera, el refugi Cervantes d'Alcoi o la ruta de La

Pobla del Duc. A la ciutat de València, capital de la República i nucli destacat de la rereguarda, no hi ha a data d'avui cap projecte semblant, i les propostes que han hagut no han fructificat. Fa uns anys, els veïns del barri de Russafa lluitaren per la conservació del refugi que hi havia al barri, en va, ja que actualment està destruït; també s'ha destruït el refugi de la Tabacalera, i altres com del carrer de L'Espasa estan en un estat lamentable (fig. 2).

Malgrat tot, recentment ens hem trobat amb la sorpresa de que alguns refugis del centre s'han inclòs al Projecte de Revisió del Pla General d'Ordenació Urbana de València (2010) com a Béns de Rellevància Local: *Són béns immobles de rellevància local tots aquells béns immobles que, no reunint els valors a què es refereix l'article 1 d'aquesta Llei en grau tan singular que justifiqui la seua declaració com a béns d'interès cultural, tenen no obstant significació pròpia, en l'àmbit comarcal o local, com a béns destacats de caràcter històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, paleontològic o etnològic* (article 46 LPCV). Tanmateix, i malgrat les modificacions que estableix la Llei 7/2004, ara per ara aquesta iniciativa no ha comportat cap protecció específica ni proposta de conservació. De fet, es continua destruint i llançant a l'oblit, intencionadament o no, aquest patrimoni. Què passarà, per exemple, amb el refugi recentment desenterrat a la Gran Via Marqués del Túria? (Levante 27/01/2011) (fig. 2). Probablement caurà en l'oblit com ja va fer el seu homòleg descobert a la mateixa avinguda en 2007 (Levante 01/10/2007) i com han fet tant altres (Levante 02/10/2007). I per tant, ens preguntem si aquestes accions constitueixen, o no, un incompliment de la normativa vigent.

Entre 2006 i 2009 es va desenvolupar un projecte subvencionat per la Unió Europea (*Landscapes of War*) adreçat a recuperar el patrimoni de la Guerra, en el qual participaven la Federació Valenciana de Municipis i Províncies i el Consell Valencià de Cultura. Entre els objectius estava inventariar el patrimoni bèl·lic, examinar el seu significat per a la societat i posar a disposició de les autoritats una selecció de llocs que pogueren ser objecte de protecció patrimonial i d'ús civil i turístic. El projecte va culminar amb el *Congreso Internacional del Proyecto Europeo Paisajes de Guerra*, el qual s'hi celebrà a València en maig de 2009. A més, propicià la recuperació física de refugis en alguns pobles valencians per part dels ajuntaments: entre ells els de la Pobla del Duc². No obstant, la finalització del projecte no sembla traduir-se, de moment,

en cap acció o proposta concreta a la ciutat de València. A data d'avui, podem dir que la catalogació més acurada i completa és fruit del treball personal de camp de F. Taberner (Taberner 2005)³.

El cas és que sembla que estem construint la casa per la teulada, doncs per protegir i legislar aquests béns cal un procés previ de minucios estudi, catalogació i valoració multidisciplinària per part d'especialistes. Només així podrem avaluar el pes i el valor d'aquestes construccions, i materialitzar una proposta de gestió i conservació patrimonial (González-Ruibal 2009).

EL PASSAT DES DEL PRESENT

No sabem amb certesa el total de refugis construïts a la ciutat, donat que les xifres ballen si comparem les diferents fonts existents, però destaca la gran quantitat (més de 200) i la perduració de bastants d'ells fins avui. Tanmateix, tot i estar presents a la ciutat actual, el desconeixement de la gent pel que fa a aquestes restes és, en general, total; i per això pensem que cal valorar la seua importància de cara a l'estudi i la divulgació del passat.

La supervivència d'aquests espais de guerra és un símbol de la seua fortalesa, però també un significat de valoració del passat. Potser segueixen ahí per donar-nos una oportunitat d'estudi, d'aproximar-nos a la nostra història. Així doncs, no és suficient amb conèixer estrictament els fets ocorreguts, la Història, sinó que també és interessant reconstruir les situacions viscudes per la població civil. I això, entre altres coses, és el que ens permeten aquests espais de guerra de la rereguarda, una porta amb connexió directa al passat més immediat de la nostra ciutat: els podem veure, tocar i penetrar fins allà on la llum de les fonts escrites no hi arriba.

Cal un mètode i una proposta de treball vers la construcció del patrimoni, on primer es desenvolupe la recerca (descobrir, identificar i documentar). En segon lloc, s'han d'escollir i definir elements i categories per dur a terme la catalogació. També és essencial decidir què i com es conserva, i per això cal definir els criteris i els experts que els avaluen (valor històric, monumental, singularitat, grau de conservació, idoneïtat de localització-comunicació, etc.). L'objectiu final ha de ser un estudi integral i la difusió de la recerca i del patrimoni analitzat.

El plantejament teòric de la ciutat viva (Muñoz Cosme 2009), seria una aposta convenient: per construir el present i innovar el futur de València cal una ciutat i una

arquitectura viva que reutilitzen els elements del passat i que sàpiguen inserir-los en el món d'avui, doncs, sense dubte, el passat també té un valor pedagògic materialitzat en el patrimoni com a recurs.

Possibilitar la visita d'aquests vestigis requereix estudiar-los, conèixer-los, conservar-los i fer-los accessibles al públic. El paper de l'arqueologia en aquest procés és fonamental. Una catalogació exhaustiva amb el pertinent estudi de contextualització històrica, i les posteriors mesures de difusió i divulgació amb la creació, per exemple, d'una cartografia digital georeferenciada, un entorn web, com el que ha desenvolupat la Direcció General de la Memòria Democràtica del govern català, i la musealització d'algun/s d'aquests llocs com a espais de memòria donaria reconeixement i afavoriria l'ús didàctic, cultural i cívic del patrimoni bèl·lic més recent. Cal tenir present que les restes i espais de la Guerra Civil al País Valencià són nombrosos (Girona i Santacreu 2007: 33; Gil i Galdón 2007), i cal treballar per desenvolupar i conscienciar del seu valor patrimonial, històric, econòmic i cultural.

La nostra obligació com a historiadors és reivindicar que res del passat siga oblidat, però sense servir al maniqueu interès per ajustar comptes amb allò ocorregut. Ens correspon, per tant, descobrir i visibilitzar els indicis d'aquell passat no tan llunyà, que es posa de manifest a la nostra ciutat a cada passa. I aquest treball així ho pretén. La metodologia de camp en què fonamentalment ens hem basat per a la catalogació i documentació es vertebrava en la visita *in situ* de les restes que ho permeten, l'anàlisi de la documentació original que roman als arxius municipals, la recerca bibliogràfica, les entrevistes i la visita a indrets i construccions coetànies del País Valencià. Per tots aquests motius aquest treball representa la voluntat de documentar, difondre i conservar aquests espais de guerra; i representa un humil i preliminar intent d'apropar-nos a l'estudi històric des del treball de camp, un plantejament fonamental en l'anàlisi del nostre passat⁴.

ANDREA MORENO MARTÍN
Llicenciada en Història
Doctora en Arqueologia (UVEG)
andrea.moreno@uv.es

ÀNGELA MUÑOZ BALLESTER
Llicenciada en Història (UVEG)
Postgrau en Estudis Internacionals i Interculturals (UAB)
angela.m.ballester@gmail.com

NOTES

1. Caldria citar, a més, la *Guía de Aragón et al.* 2007, encara que aquesta és una excel·lent publicació de divulgació que compila les dades dels treballs anteriorment citats.
2. Informació personal del Dr. Albert Girona Albuixech, professor titular del Departament d'Història Contemporània de la Universitat de València i assessor científic al nomenat projecte.
3. Volem agrair al Dr. Francisco Taberner Pastor, professor titular del Departament d'Urbanisme de la Universitat Politècnica de València, la seua disposició a l'hora de consultar material inèdit compilat al seu treball.
4. No volem concloure sense agrair a Tono Vizcaino, a Hèctor Juan i a la Dra. Esther López els seus comentaris i matisacions en versions prèvies d'aquest text. Tanmateix, però, la responsabilitat i l'autoria de tot allò exposat és nostra.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1986): *Arquitectura en Valencia durante la II República*, Ajuntament de València.
- AA.VV. (2008): *Catàleg de l'exposició En defensa de la cultura: València, capital de la República (1936-37)*, Universitat de València, València.
- ABAD, V. (1987): *Valencia, marzo 1939*, Valencia.
- ARAGÓ, L.; AZKÁRRAGA, J. M.; SALAZAR, J. (2007): *Guía urbana. La ciudad en la 2ª República*, Valencia.
- BELLVESER, R. (1987): *Teatro de la encrucijada. Vida cotidiana en Valencia 1936-1939*, Valencia.
- BUCHLI, V.; LUCAS, G. (eds.) (2001): *Archaeologies of the contemporary past*, Londres.
- CASTELLANO, R. (2008): La recuperación de vestigios arqueológicos de la Guerra Civil Española. Experiencia y método: el caso de Guadalajara, *Complutum* 19 (2), 33-46.
- GASSIOT, E.; OLTRA, J.; SINTES, E.; STEADMAN, D. W. (2009): Archaeology of the Spanish Civil War: rescue of the memory and historic justice, *Archaeology and Capitalism: from ethics to politics* (Y. Hamilakis y P. Duke eds), Londres.
- GIL, E.; GALDÓN, E. (2007): El patrimonio material, *La Guerra civil en la Comunidad Valenciana* (A. Girona y J. M. Santacreu, dirs.), vol.17, Valencia.
- GIRONA, A.; NAVARRO, J. (eds.) (2009): *Fa setanta anys. Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*, València.
- GIRONA, A.; SANTACREU, J. M. (2007): Historia y memoria de la guerra, *La Guerra civil en la Comunidad Valenciana* (A. Girona y J. M. Santacreu, dirs.), vol. 18, 29-69.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2009): Arqueología y Memoria Histórica, *Revista Patrimonio Cultural de España* (IPCE) Nº 1 Conservar o destruir: la ley de Memoria Histórica, 103-122.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2007): Making things public Archaeologies of the Spanish Civil War, *Public Archaeology*, 6 (4), 203-226.
- INFIESTA, J. L.(1998): *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra civil*, Vols. 1, Valladolid.
- INFIESTA, J. L.; COLL, J. (2000): *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra civil*, Vols. 2, Valladolid.
- MAINAR, E. (2007): Bajo las bombas, *La Guerra civil en la Comunidad Valenciana* (A. Girona y J.M. Santacreu, dirs.), vol.14, Valencia.
- MOLINA, C.; FRANCÉS, A. (1989): *Los refugios en Alcoy*, Alcoi
- MORENO, A.; MUÑOZ, A; MÍNGUEZ, M.; RICO, V.; RODRIGO, B.; RUBIO, M.C. (2001): *Espais de guerra. Els refugis a la ciutat de València*, Treball d'investigació inèdit. Departament Història Contemporània UVEG.
- MORENO, A.; MUÑOZ, A; RICO, V.; RODRIGO, B.; RUBIO, M.C. (2001-2002): Espais de guerra a la Vall d'Albaida. Els refugis de la Guerra Civil, *Alba* nº 16/17, 212-229.
- MUÑOZ BALLESTER, A.; MÍNGUEZ, M.; RICO, V. (2005): Cullera, la defensa d'un poble, *Qulayra* 1, 133-148.
- MUÑOZ COSME, A. (2009): Arquitectura y Memoria. El Patrimonio Arquitectónico y la Ley de Memoria Histórica, *Revista Patrimonio Cultural de España* (IPCE) Nº 1 Conservar o destruir: la ley de Memoria Histórica, 83-102.
- PEÑÍN, A. (1998): Arquitectura y ciudad (1931-39), *Arte valenciano: años 30* (V. Aguilera et al.), 143-165, Valencia.
- PUJADÓ, J. (1998): *Oblits de rereguarda, els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*, Barcelona.
- PUJADÓ, J. (1998): (2008): *El llegat subterrani*, Badalona.
- SANTACANA, J.; CARBONELL, E.; SALA, R. (2003): *Arqueología y Guerra Civil*, Publicat a EL PAÍS Catalunya, 18-06-2003.
- TABERNER, F. (2001): La construcción de la nueva imagen urbana 1920-1939, *Arquitectura del s.XIX en Valencia* (S. Daukis y A. Llopis, eds.), 53-61, Valencia.
- TABERNER, F. (2005): *Informe, anàlisis y valoración de los refugios antiaéreos construidos en Valencia durante el periodo 1936-1939*, Informe inèdit, Valencia [1ª versió 2002; revisada en 2005].
- VERA DELEITO, A.; VERA DE LEITO, J. (2000): *Defensa Antiaérea Republicana (1936-1939). Artillería y Refugios (Algo de Valor)*, Valencia.

WEBGRAFIA [consulta 01/02/2011]

- REFUGI-MUSEU DE CULLERA
<http://www.culleraturismo.com/content/refugio-museo-del-mercado-municipal>
- REFUGI CERVANTES D'ALCOI
<http://www.fundacionalcoy.es/centros/cervantes/default.aspx>
- RUTA REFUGIS DE LA POBLA DEL DUC
<http://comarques.es/?q=node/1000>
- WEB REFUGIS D'ALMERIA
http://www.culturandalucia.com/GCE/Guerra_Civil_Almeria/Refugios_de_la_ciudad_de_Almeria_INDICE.htm

REFUGI-MUSEU DE CARTAGENA

http://www.regmurcia.com/servlet/s.SI?sit=c,371,m,1071&r=CeAP-2284-C_633_DETALLE_CENTRO

REFUGI-MUSEU D'ALBACETE

<http://www.albacity.org/exposiciones-albacete/museos/museo-refugio-paz-albacete.htm>

REFUGI DE ST. ADRIÀ DEL BESÒS

<http://www.barcelonabombardejada.cat/?q=ca/placeta>

REFUGI 307 DE BARCELONA

http://www.bcn.cat/museuhistoriaciutat/es/refugi_307.html

REFUGI PLAÇA DEL DIAMANT, BARCELONA

http://guia.bcn.cat/refugi-antiaeri-de-la-placa-del-diamant_154104939.html

WEB DIRECCIÓ GENERAL DE MEMÒRIA DEMOCRÀTICA DEL GOVERN CATALÀ

<http://www.barcelonabombardejada.cat/>

MUSEU CAMP DE FLANDES

<http://www.inflandersfields.be/>

MUSEU MEMORIAL DE LA BATALLA DE NORMANDIA

<http://www.normandiememoire.com>

FONTS

ARXIU MUNICIPAL DE VALÈNCIA

- Policia Urbana 1938/1939 (Refugis); Caixes: 2,3,4,5,6,7,8 i 9

- Policia Urbana 1946 i 1954 (Miscel.lània)

HEMEROTECA MUNICIPAL DE VALÈNCIA

Fragua Social: 11/02/1937; 28/02/1937 i 27/10/1937

Levante, El Mercantil Valenciano: 23/02/1939; 01/10/2007; 02/10/2007 i 26/01/2011

APÈNDIX

Llistat de refugis antiaeris de la ciutat de València a partir de Moreno *et al.* 2001. Llegenda: [...] nom actual del carrer; registres en cursiva: indiquen els refugis inèdits documentats per Moreno *et al.*; les lletres en negreta al final de cada registre indiquen altres treballs on ha estat citat: B: coincidents amb el llistat de R. Bellvesser (1987); VD: coincidents amb l'inventari de A. Vera Deleito i J. Vera de Leito (2000); T: coincidents amb l'inventari de F. Taberner (2005); G: compilats a la Guia Urbana (Aragón *et al.* 2007).

> **Asil de Lactància**: Pertany a la guarderia de xiquets Severino Chacón. Capacitat 300 xiquets. Llicència d'obres agost del 38. **VD, G**

> **Avinguda 14 d'Abril N° 20-22** [*Av. Antic Regne de València*]: Privat. Pertany a Alfons Tortosa Palau. 33 m². Llicència d'obres agost del 38. Potser va ser derrocat en 1954 (arxius Caixa Policia Urbana 1954). **VD, T, G**

> **Avinguda Jacinto Benavente N° 20**: Públic. Ubicat a l'edifici de l'Editorial Guerri. 70 m². Llicència d'obres juliol del 38. **B, VD, T, G**

> **Avinguda Lenin N° 13** [*Av. del Port*]: Pertany a Francisco Zapatero Lòpez. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**

> **Avinguda Lenin N° 15** [*Av. del Port*]: Pertany a Ricardo Barajas Blasco. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**

> **Avinguda Lenin N° 21** [*Av. del Port*]: Pertany a un magatzem de tabacs. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, G, T**

> **Camí d'Algirós N° 5** [*c/ José Orga*]: Pertany a Indústries socialitzades de fontaneria i llaunes. Llicència desembre del 38. Acabat en juny del 39. **VD, G, T**

> **Camí de Jesús N° 69**: Taller. Pertany a Maties Belloch Gimeno. Llicència d'obres agost del 38. **T**

> **Carrer Algirós N° 19**: Privat. 20 m². Llicència d'obres en juny del 38. Acabat en abril del 39.

> **Carrer Alt-Ripalda**: Actualment és un casal faller. Capacitat 600 persones. **B, VD, T, G**

> **Carrer Àngel Guimera N° 7**: Pertany al capità Manuel Abril Roguera. Denunciat en agost del 38. **VD, T, G**

> **Carrer Àngel Guimera N° 20**: Pertany a Luís Casinos Moltó. Llicència d'obres en setembre del 38. Acabat en desembre del 38. **VD, T, G**

> **Carrer Àngel Guimera N° 43**: Pertany a Vicente Gamón Alapont. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**

> **Carrer Borriana N° 46**: Capacitat 80 persones. Llicència d'obres en agost del 38. **B, G**

> **Carrer Botànic N° 7**: Sense llicència fins novembre del 38. Petició de legalització en febrer del 39. **VD, T, G**

> **Carrer Botànic N° 9**: Pertany a Elvira Pasqual Mateu. Petició de legalització en octubre del 38. **B, VD, G**

> **Carrer Buen Orden- Carrer Fray Ayala**: Pertany a Maria Juan. Denunciat en agost del 38. **VD, T, G**

> **Carrer Buenos Aires N° 10**: Pertany a Isidro Esquembre Navarro. Petició de legalització en febrer del 39. **VD, T, G**

> **Carrer Cadis N° 38**: Pertany a Aurelio Diaz Diaz. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**

> **Carrer Colon-Làuria**: Capacitat 1000 persones. Llicència d'obres febrer del 37. **VD, T, G**

- > **Carrer Conca N° 66:** Pertany a Bernabé Andreu Planells. Denunciat en setembre del 38. **VD, T**
- > **Carrer Conde d'Altea N° 54:** Privat. Llicència d'obres en octubre del 38. Acabat en març del 39. **T**
- > **Carrer Cuba N° 14:** Pertany a Maria Bataller Bornat. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Dènia N° 47:** Pertany a Hermenegildo Jea Chornet. Petició de legalització en octubre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Doctor Simarro** [c/ *Domingo Mascó*]: Forn. Construït per la Junta de Defensa Passiva. **VD, T, G**
- > **Carrer Doctor Zammenhof N° 3-5:** Privat. 49 m². Llicència d'obres en agost del 38 (demanada un cop acabada l'obra). Acabat en juny del 38. **T**
- > **Carrer Embany:** Capacitat 146 persones. Llicència en febrer del 37. **B, VD, T, G**
- > **Carrer En Corts:** Capacitat 800 persones. **VD, T, G**
- > **Carrer Espada:** Capacitat 380 persones. **VD, T, G**
- > **Carrer Espartero N° 7:** Pertany al Taller Veneciana de José Puchol Puig. 21 m². Denunciat en setembre del 38 per no tenir llicència. Llicència d'obres en setembre del 38. Acabat en novembre del 38. **VD, T**
- > **Carrer de la F.A.I N° 18** (abans c/*Martí*) [c/ *Doctor Sumsi*]: Llicència d'obres en gener del 39 (problemes en la concessió per no presentar plànol signat per un facultatiu competent). **VD, T, G**
- > **Carrer Fernando Gasset N° 6 / R-S** [c/ *Martí l'Humà*]: 14 m². Llicència d'obres en desembre del 38 (probablement sense construir). **T**
- > **Carrer E. Figueres N° 16** (solar) [c/ *Erudito Orellana*]: Pertany a Bautista Moltó Bestuver. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Gabriel Miró – G.V. Ramon i Cajal:** Capacitat 525 persones. **VD, T**
- > **Carrer Gabriel Miró N° 30:** Pertany a Ramon Tamarit Ruiz. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Gabriel Miró N° 34:** Pertany a Vicente Bartual Bartual. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Gabriel Miró N° 53:** Pertany a Salvador Colomer Ortola. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer General Pando N° 15:** Pertany a Joaquín Bult Pastor. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer General Pando N° 19:** Pertany a Domingo Chàvez Niño. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Germanies (Gran Via):** Capacitat 560 persones. **B, VD, T, G**
- > **Carrer Governador Vell:** Capacitat 225 persones. **B, VD, T, G**
- > **Carrer Goya:** Capacitat 338 persones. **G**
- > **Carrer Guillem de Castro N° 5-II:** Pertany a l'empresa de ferros de Miguel Mateu. 60 m². Llicència d'obres en maig del 38. Acabat en agost del 38. **VD, T, G**
- > **Guillem de Castro N° 39:** Pertany a Francisco Terraza Garcerá. 14 m². Capacitat 12 persones. Llicència d'obres en setembre del 38. Acabat en novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Guillem de Castro N° 55:** Pertany a José Pasqual Àvila. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, G**
- > **Carrer Guillem de Castro N° 59:** Petició de legalització en octubre del 38. **G**
- > **Carrer Guillem de Castro N° 61:** Pertany a Ricardo Ayora Latorre. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Guillem de Castro N° 81:** Privat. Pertany a Manuel Gil Domingo. Llicència d'obres en juliol del 38 (petició). Petició de legalització en octubre del 38. No concedida per finalització de la guerra. **VD, T, G**
- > **Carrer Guillem de Castro N° 99:** Finca confiscada per l'Estat. **VD, T, G**
- > **Carrer Hernan Cortés N° 28** (UGT): Pertany al Sindicat Provincial de Transports (UGT). 98 m². Llicència d'obres en setembre del 38. **VD, T**
- > **Carrer Joaquim Costa N° 27:** Pertany a Cándido González Sorriano. Petició de legalització en octubre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Joaquim Costa N° 29:** Pertany a Pedro Cervera Gisbert. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Jorge Juan N° 8:** Privat. Pertany a Rafael Dicenta Vera. **VD, T, G**
- > **Carrer José Maria Orense N° 27** [c/ *Cardenal Benlloch*]: Pertany al Comitè de Tallers Longas. 15 m². No construït; denegada llicència d'obres per no presentar plànol signat per un facultatiu competent. **VD, T, G**
- > **Carrer José Maria Orense N° 45** [c/ *Cardenal Benlloch*]: Pertany a José Genovés Cubells. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer José Maria Orense N° 81** [c/ *Cardenal Benlloch*]: Pertany a la Fàbrica d'Ernesto Ferrer. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer José Rizal** [c/ *Almirante Cadarso*]: Veïnal. 35 m². Llicència d'obres en octubre del 38 (deficiències en la construcció). **T**
- > **Carrer Juan Llorenç N° 10:** Pertany a José Cabrelles Muro. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Juan Llorenç N° 18:** Privat. Pertany a Benjamín Anguiola Bono. Llicència d'obres desembre del 38 (petició a càrrec del nou propietari). S'enderrocarà en abril del 39 per ordre de l'arquitecte de l'Exemple per perill d'esfondrament i finalització de la guerra. **VD, T, G**
- > **Carrer Largo Caballero - Periodista Azzati** [c/ *Sant Vicent – c/ Periodista Azzati*]: Capacitat 640 persones. **VD, T, G**
- > **Carrer Largo Caballero - A.V. Ramon i Cajal** [c/ *St Vicent – A.V. Ramon i Cajal*]: Capacitat 330 persones. **VD, T, G**
- > **Carrer Lepanto N° 23:** Pertany a Julio Dolz Marín. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Lepanto N° 31:** Pertany a Manuel Zabala. Petició de legalització en febrer del 39. Acabat en abril del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Lepanto N° 43:** Petició de legalització en octubre del 38.
- > **Carrer Luís Morote N° 14** [c/ *Convent Jerusalem*]: Sastreteria/Privat. Pertany a Jose Oltra Molas. 12 m². Denunciat en juny del 38. Llicència d'obres octubre del 38. Acabat en octubre del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Llano de Zaidia N° 3:** Pertany a Juan Martí Jovar. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Mestre Sosa N° 3:** Pertany a Jose Peris Cartillo. Denunciat en agost del 38. **VD, T, G**

- > *Carrer Martínez Cubells N° 6: Petició de legalització en octubre del 38.*
- > *Carrer Màrtires de Jaca N° 47-49: Petició de legalització en octubre del 38.*
- > **Carrer Monteolivete N° 3:** Pertany a Gregorio Furió Cru. Sense llicència almenys fins novembre del 38. Acabat en març del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Nador N° 8:** Pertany a Francisco Lòpez Viana. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Nicolàs Salmeron [c/ Marqués de Sotelo]:** Capacitat 616 persones. Llicència d'obres en febrer del 37. **VD, T, G**
- > **Carrer Pare Jofré N° 3:** Pertany a Eugenio Gascó Momparler. Denunciat en agost del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pare Rico N° 6:** Pertany a la Subsecretaria d'Armament de Guerra. **VD, T, G**
- > **Carrer Pare Rico N° 8:** Pertany a Ramon Rodríguez Añon. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pelayo N°47:** Pertany a Jose Serrano Llàcer. Petició de legalització en febrer del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Penyaroja N° 2:** Pertany a Francisco Muria Martín. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Penyaroja N° 18:** Pertany a Indústria Carbonera Socialitzada. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Penyaroja N° 33:** Pertany a Paperera Valenciana. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pepita - Carrer Ruaya:** Va aparèixer en abril del 2001 degut a les obres del metro i va ser derrocat a conseqüència d'aquestes. Capacitat 430 persones. **VD, T, G**
- > **Carrer Pérez Escrich N° 12:** Pertany a Antonio Gómez Calvo. Sense llicència fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pérez Galdós N° 2:** Pertany a Enrique Estengo Martínez. Denunciat en setembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pérez Galdós N° 14:** Pertany a José Mateu Cotanda. Denunciat en setembre del 38. **VD, T**
- > **Carrer Pi i Margall N° 25 [Passeig de Russafa]:** Pertany a Eliodoro Alcaraz. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pi i Margall N° 33 [Passeig de Russafa]:** Pertany a Enrique Clemente Garcerà. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pi i Margall N° 59 [Passeig de Russafa]:** Pertany a Francisco Tello Requena. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pi i Margall N° 88 [Passeig de Russafa]:** Pertany a Antonio Raga Ramírez i Manuel Pérez Carbonell. 30 m². Capacitat 25 persones. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pi i Margall N° 90 [Passeig de Russafa]:** Pertany a Ricardo Hernández Ribó. Petició de legalització en febrer del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Pi i Margall N° 92 [Passeig de Russafa]:** Pertany a Enrique Cano Molina. Petició de legalització en febrer del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Pintor Peyró B.C.:** Pertany a José Mateu. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Pintor Sorolla:** Capacitat 450 persones. Llicència d'obres en febrer del 37. **VD, T**
- > **Carrer Pizarro N° 25:** Pertany a Francisco Mayà Marco. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Puerto Rico:** Capacitat 664 persones. **VD, T, G**
- > *Carrer Quart N° 126: Petició de legalització en febrer del 39.*
- > *Carrer Quevedo N° 26: Petició de legalització en octubre 38.*
- > **Carrer Rafael Riego N° 20 [c/ Ermita]:** Pertany a Francisco Solera Cruquells. Petició de legalització en febrer del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Roberto Castrovido N° 32 [c/ Sant Francesc de Borja]:** Pertany a Eugenio Gimeno Guillen. Denunciat en agost del 38. **T, G**
- > **Carrer Ruaya N° 50:** Pertany a Arker i Badia. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Sagunt N° 7:** Privat. 35 m². Capacitat 160 persones. Llicència d'obres en octubre del 38. Acabat en abril del 39. **VD, T**
- > **Carrer Sagunt N° 108:** Pertany a Manuel Genovés Barrera. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Sagunt N° 160:** Pertany a Luís Casasús Montañana. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T**
- > **Carrer Sagunt N° 160:** Laboratori. Pertany al Doctor Trigo. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Salamanca N° 16:** Pertany al Institut de Reforma Agrària. 30 m². Llicència d'obres en agost del 38. Acabat en octubre del 38. **VD, T**
- > **Carrer Salvador Seguí N° 16 [c/ Conde Salvatierra]:** Pertany a Vicente Fuster Fuster. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Salvador Seguí N° 20 [c/ Conde Salvatierra]:** Pertany a Semana Gràfica. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Salvador Seguí N° 27 [c/ Conde Salvatierra]:** Pertany a Carlos Bello Gascon. Capacitat 465 persones. Denunciat per no tenir llicència. Petició de legalització en febrer del 39. Llicència d'obres en febrer del 39. Acabat en abril del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer San Juan de la Cruz N° 4:** Confiscat per guerra. **VD, T, G**
- > **Carrer Serrans N° 21– Carrer Palomino:** Actualment és un casal faller. Capacitat 400 persones. Petició de legalització en octubre del 38. **B, VD, T, G**
- > **Carrer Sorneig.** Capacitat 212 persones. **VD, T, G**
- > **Carrer Sorní N° 18.** Pertany a la Delegació del Consell Nacional de Ferrocarrils. Llicència d'obres en febrer del 39. Acabat en març del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Teniente Torrecillas N° 9 [c/ Estrella]:** Pertany a Rafael Ibáñez Casanova. Denunciat en setembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer del Túria:** Capacitat 430 persones. **VD, T, G**
- > **Carrer del Túria J.V.:** Privat. Pertany a José Codóñez Almarcha. **VD, T**
- > **Carrer Unió Ferroviària N° 52 [c/ Sueca]:** Veïnal. 146 m². Capacitat 250 persones. Llicència d'obres en juliol del 38. **VD, T**
- > **Carrer Visitació N° 23:** Pertany a José Sebastian Pons. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Carrer Xàtiva N° 14:** Veïnal. 9 m². Denunciat en juliol del 38. Llicència d'obres en octubre del 38. Acabat en maig del 39. **VD, T, G**
- > **Carrer Xàtiva N° 56:** Pertany a Alejandro Muñoz Muñoz, Ramon Monsergas Fluixa. Petició de legalització en febrer del 39. **VD, T, G**
- > *Carrera Sant Lluís N° 75 [c/ Tirant lo Blanch]. Petició de legalització en octubre del 38.*

- > **Carretera de Barcelona N° 9**: Pertany a la Companyia de Millores Urbanes, Neteja. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Castell de Ripalda** [Albereda]. Llicència d'obres en juliol del 38. Obres no finalitzades. **T**
- > **Grup Escolar Blasco Ibáñez** (c/ Zorrilla [c/Calixto III], c/ Gabriel Miró, G.V. Ramon i Cajal [G.V. Ferran el Catòlic] Capacitat de 1000 (xiquets) **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Ajuntament**: Acabat en març del 39. **G**
- > **Grup Escolar Carretera de Albacete**: Acabat en febrer del 39. **G**
- > **Grup Escolar Cervantes** (Pl. Emplazamiento i c/ Guillem de Castro): Capacitat 800 xiquets. Llicència d'obres en desembre del 37. **VD, G**
- > **Grup Escolar Ciril Amorós N°60**. Escolar Lluís Vives. **VD, tT G**
- > **Grup Escolar Oloriz**. **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Pasionària** **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Plaça Mirasol** **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Plaça República Campanar**: Capacitat 864 xiquets. Llicència d'obres en setembre del 38. **VD, T, G**
- > **Estació Jesús** **VD, T**
- > *Estació de Marchalenes. Forma part del Consell Obrer de Ferrocarrils Elèctrics de València. Capacitat 70 persones. Llicència d'obres en setembre del 38. Maig del 39 inutilitzat per fi de la guerra.*
- > **Estació del Nord** (entre c/ Primera de Sta Mònica i l'Estació): Capacitat 400 persones al 1937 i de 1360 persones al 1938 (ampliació??). Llicència d'obres en agost del 38. **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Balmes**: Capacitat 1000 xiquets. **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Castelar** (c/ Sol – c/ Libertad [c/ Almirante Mercer]– c/ Mayor): Capacitat 800 xiquets. **VD, T**
- > **Grup Escolar Garcia Lorca**. Capacitat 800 (xiquets). Llicència d'obres en maig del 38. **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Luís Bello**: Llicència d'obres en març del 38. Acabat en agost del 39. **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Llibertat**: Capacitat 800 xiquets. **VD, T, G**
- > **Carrer Grup Escolar Mestre Ripoll** **VD, T, G**
- > **Grup Escolar N°19** (Quart- Extramuros) **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Octubre**. Capacitat 100 xiquets. Llicència d'obres en novembre del 37. Acabat en juny del 38. **VD, T, G**
- > **Grup Escolar Padre Huérfanos** (c/ Padre Huérfanos – c/ Blanqueries). Capacitat 300 xiquets. **VD, G**
- > **Hierros de la ciudad**: Capacitat 500 persones. **VD, T**
- > **Institut Assistència Social Gabriela Mistral** **VD, T, G**
- > **Institut Lluís Vives**: Actualment el refugi roman al pati d'aquest institut. **VD, T, G**
- > *Llar d'Infància Romero: Acabat en novembre del 39.*
- > **Mercat de Russafa**: Capacitat 270 persones. **VD, T, G**
- > **Ministeri de la Governació**: Llicència d'obres sense especificar aprovació. **VD**
- > **Ministeri d'Obres Públiques**: Acabat en agost del 37. **VD**
- > **Plaça Arenas N° 7**: 9'4 m². Llicència d'obres en octubre del 38 (març del 38 denunciat per construcció sense llicència). Acabat en octubre del 38 (legalitzat). **T**
- > **Plaça del Carme**: Capacitat 260 persones. **B, VD, T, G**
- > **Plaça Encarnació**: Capacitat 300 persones. Llicència d'obres en febrer del 37. **B, VD, T, G**
- > **Plaça Félix Azzati / Campanar**: Capacitat 570 persones / 855 xiquets. **VD, T**
- > **Plaça Generalitat de Catalunya N° 1** [Pl. de Canovas]: Veïnal. 16 m². Llicència d'obres en setembre del 38. Acabat en setembre del 38. **VD, T, G**
- > **Plaça Pare. Nolasco N° 5**: Pertany a José Serra Serra. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **T**
- > **Plaça Pellicer**. **T**
- > *Plaça Renovación N° 5 [Sta Isabel]. Privat 15 m2. Llicència d'obres en octubre del 38*
- > **Poblat de Massarajos**: Residencial de la Pobleta. Llicència d'obres en febrer del 37. **VD**
- > **Rialto** (Plaça Emilio Castelar) [Plaça de l'Ajuntament]. Capacitat 270 persones. Acabat en agost del 37. **VD, T, G**
- > **Soterrani de la Unió i el Fènix** (Av. Nicolás Salmerón N° 13) [Av. Marqués de Sotelo]: Capacitat 726 persones. Llicència d'obres en abril del 37. Potser va ser derrocat en 1946 (arxiu Caixa Policia Urbana 1946). **VD, T, G**
- > **Soterrani Noves Galeries** (Av. Nicolás Salmerón N° 2) [Av. Marqués de Sotelo]: Capacitat 260 / 340 / 600 persones. **VD, T, G**
- > **Taller de la Maquinista Valenciana** (c/ Matemàtic Marzal): Propietari Don Francisco Climent. 88 m². Capacitat 65 persones. **VD, T**
- > **Travessera de Montcada N° 1**: Pertany a Isabel Lluch Martínez. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD, T, G**
- > **Universitat** (Plaça Universitat): Capacitat 330 persones. Llicència d'obres en febrer del 37. **B, VD, T, G**
- > N° 52 del Plano (solar). Pertany a Benito Ventura Nebot. Denunciat en setembre del 38. **VD**
- > 158 del Plano, n° 3. Pertany a Manuel Alboçç Benet. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD**
- > 158 del Plano M.C. Pertany a Manuel Cabrellés Rodrigo. Sense llicència fins novembre del 38. **VD**
- > 158 del Plano, n° 12. Pertany a José Montoliu Bea. Sense llicència almenys fins novembre del 38. **VD**
- > Carrer Vall de Crist (Privat / barri del Carmen) **G**